

פירוש הרמב"ן על התורה לאור העימות עם הנצרות*

ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר בכתובת פירוש התורה, אבל אתנהג כמנהג הראשונים להניח דעת התלמידים יגיעי הגלות והצרות והקוראים בסדרים בשבתות ובמועדים, ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים...

מתוך הקדמת הרמב"ן לספר בראשית¹

התגברות הנצרות בספרד ומאבקה ביהדות
התאולוגיה הנוצרית והתנ"ך
העימות נגד הנצרות בפירוש הרמב"ן על התורה
פרק א: השילוש
השילוש כמידות האל
איחוד הרבים והיחיד במילת 'אלהים'
פרק ב: עונש לבנים בעוון האבות
פרק ג: המשיח כבר בא
הנבואות לא התממשו
המלוכה סרה משבט יהודה
סיכום

התגברות הנצרות בספרד ומאבקה ביהדות

מסכת חייו של הרמב"ן עמדה בצל התגברות הנצרות בספרד. ככל שהרקונקיסטה² צברה תאוצה, וככל שהנוצרים המצליחים שכנעו את עצמם שאכן אמונתם היא שסייעה להם לגבור על הכופרים המוסלמים ולדחות אותם מארצם לכיוון צפון אפריקה³, כן גברה תשוקתם להביס את שארית הכופרים החיים ביניהם - היהודים

- * אני מודה לאשתי פרופ' דבורה רוזנווסר ולבתנו חיה רבקה מרון על השתתפותן בכתובת מאמר זה.
- 1 כל המובאות מהרמב"ן הם מפירוש הרמב"ן על התורה מהד' רח"ד שעוועל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט.
- 2 הכיבוש-מחדש של ספרד מידי המוסלמים ע"י הנוצרים; מקובל לציין את התחלת הרקונקיסטה בשנת ד'א תתמ"ה (1085) עם לכידת העיר טודלה, ואת סיומה בשנת רנ"ב (1492); סמוך לפני גירוש ספרד.
- 3 ראה בספרו של יצחק בער A History of the Jews in Christian Spain, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1961 כרך א עמ' 47.

- במלחמת הרעיונות והתיאולוגיה. אך המלחמה הרעיונית לא התנהלה באמצעות מילים ושכנוע בלבד; האצולה הספרדית דורבנה על ידי הכמורה לכפות את הנצרות על היהודים באמצעות גזירות שונות ומשונות, כולל, לעתים, הטבלות של ילדים ומבוגרים בעל כורחם⁴, נוכחות מאולצת של יהודים בהטפות בימי ראשון ובשבתות⁵, ויכוחים עם מלומדים נוצרים ומשומדים למיניהם⁶, וכמובן האינקוויזיציה, שתפקידה היה לוודא שכל מי שמעיד וקיבל עליו את הנצרות - אפילו בכפייה - לא יוכל לשוב לדתו לעולם כל עוד הוא ימצא תחת שלטון הכנסייה⁷. גזירות אלו גרמו ליהודים בני דורו של הרמב"ן להיות "יגיעי הגלות והצרות", במאבק מתמיד נגד הפצרותיהם ואילווציהם של הכמרים להשתמד.

והשקר, אע"פ שלא מתקבל כולו - מתקבל חציו. ליהודים קשי יום, שלא היו בקיאים בתורה ולא גיבשו לעצמם מענה לדת האווילית הקתולית, קשה היה לעמוד מול ההטפות "הלמדניות" של הכמרים ונגד ראיותיהם לכאורה מהתורה ומהנביאים, מה גם שאלה היו מלווים בהבטחה של חיים בטוחים, שלווים, ונוחים אם רק יסכימו להשתמד⁸. אין פלא, איפוא, שתקופת הרמב"ן אופיינה בהמרות מאסיביות, לא רק בקרב המון העם - אלא גם בין יהודים יודעי ספר⁹.

- 4 ראה בספרו של סולומון גרייזל Hermon The Church and the Jews in the XIII Century, Press, NY 1966 חלק א עמ' 13-15, וכן חלק ב The Jewish Theological Seminary, NY 1989 עמ' 7-8, וכן בספרו של אברהם אהרן ניומן, The Jews in Spain, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1942 חלק ב עמ' 192.
- 5 בער שם חלק א עמ' 151-152, 155, וכן ניומן ח"ב עמ' 191. ראה גם Robert Chazan, Daggers of Faith: Berkeley: University of California Press, 1989 עמ' 38-48.
- 6 ראה בער עמ' 150-154, וכן ניומן עמ' 193. במאה ה-13 נוסדו מסדרי הנזירים שנקראו mendicant orders ושתפקידם המיוחד היה להסתובב בארץ ולשכנע את היהודים והמוסלמים להמיר את דתם לנצרות, וכן נעשו עוד נסיונות שונים ע"י הכנסייה לעודד המרות מהיהדות ומהאיסלם. שורה של אפיפיורים חזקים העצימו באותה תקופה את השפעת הכנסייה ברחבי אירופה.
- 7 ראה בער 157-159. בקיץ שנת ה"א כ"ז (חודש יולי 1267) האפיפיור קלמנט הרביעי פרסם את הכרוז Turbato Corde, שהיווה את ההוראות הבסיסיות לאינקוויזיציה לגבי פעולותיהם נגד "כפירת ההתיהדות", בה נכללו יהודים שהתנצרו וחזרו ליהדותם וכן נוצרים שהתגיירו. [חשוב להדגיש שהאינקוויזיציה לא פגעה ישירות ביהודים שלא התנצרו; הפגיעות בהם באו מידי הכנסייה והשלטון, כנ"ל].
- 8 ראה ניומן עמ' 190, 197. בשנת ה"א ב' (1242) שיבח האפיפיור את מלך ארגון גיימס הראשון על חוק ה"renonziatione", שקבע כי שום משומד לא יפסיד מרכושו או מירושתו עקב התנצרותו; בנוסף נאסר ללעוג למשתמד. באסיפה הלטרנינית השלישית קבע האפיפיור אינוסנט השלישי ש"ראוי שמתנצרים יהיו במצב חומרי טוב יותר מאשר לפני שקבלו על עצמם את האמונה" (גרייזל שם עמ' 17).
- 9 בספרד עצמה היו ההמרות שלא-מרצון מעטות בזמן הרמב"ן, כי מצב היהודים היה יחסית טוב. בזמן הרקונקיסטה לא יכלו הנוצרים להרשות לעצמם לענות את היהודים יותר מדי, כי הם הזדקקו למיומנותם האדמיניסטרטיבית ולידיעותיהם בשפה הערבית (בער עמ' 17).

ככל טומאה הנאחזת בקליפות הטהרה, נאחזה לה התיאולוגיה הנוצרית, כבר משחר ימיה, בספר הקדוש, התנ"ך, בנסיון נואש, ולעיתים מגוחך, להוכיח כי היא הממשיכה האמיתית של מורשת האבות, ולא עם ישראל. לנוצרים היה חשוב לחזק ולהבליט את הקשר לתנ"ך ולנבואותיו, ולמקם את דתם כהמשך טבעי לדת התנ"ך¹⁰. לפי אמונתם, הקב"ה אכן בחר בעם ישראל, והביא אותו לארץ ישראל; כשחטאנו הגלנו לבבל, אך לסוף שבעים שנה קיים את הבטחתו והחזירנו לארצנו. כשחטאנו עוד, ולא קיבלנו את בנו אשר שלח לגאול אותנו, הוא זנח אותנו, ובחר במאמיני יש"ו במקומנו, והם עתה 'עם ישראל' האמיתי. היה חשוב להם לראות את הנצרות כהמשך טבעי ומתבקש להיסטוריה של עם ישראל¹¹, ולמצוא לקשר זה סימוכין מהתנ"ך, תוך נסיונות די פטתיים להראות שנביאי ישראל אכן התנבאו על יש"ו והנצרות. גישה זאת משתקפת כבר מהפרק הראשון של עוון גיליון¹² (מתיאוס א):

(כא) והיא יולדת בן וקראת את שמו ישוע וכו'. (כב) וכל זאת היתה למלאות את דבר ה' אשר דבר ביד הנביא (ישעיה ז, יד) לאמר. (כג) הנה העלמה הרה ויולדת בן וקראו¹³ שמו עמנואל, אשר פירושו האל עמנו.

וכתחילתו כן סופו: ספרו של יוחנן, אחרון ה"מבשרים" של הברית החדשה,

47-48). אך באשכנז מצב היהודים היה בשפל, והמרות שלא־מרצון היו יותר נפוצות (Chazen).

- 10 הסיבה לכך ולפי הרב פרופ' דוד ברגר בספרו The Jewish Christian Debate in the High Middle Ages - ספר נצחון ישן - Philadelphia, 1979 עמ' 6 בחלק האנגלי היא שהרבה מעובדי האלילים טענו כנגד הנוצרים שבאו לשכנעם להתנצר שהם מטיפים לדת חדשה שעתה מקרוב באה, ואילו דתותיהם עתיקות מאוד; כנגד זה השיבו הנוצרים שהנצרות היא רק התפתחות של היהדות, שהיא דת עתיקה ומכובדת מאוד.
- 11 אכן היו כתות קדומות בנצרות דוגמת ה-Manichaeans ותלמידי מרציון שרצו להוציא את התנ"ך מהקאנון, ולומר שהתנ"ך אכן מהוה רקע מעניין לנצרות - אך איננו ספר קדוש. לכתות אלו אכן לא היתה שום סיבה לקשר את הנצרות לתנ"ך, והספרים היחידים שהיו מקודשים בעיניהם היו ספרי עוון גיליון. כתות אלה הוצאו מהכנסיה והוחרמו, בעיקר בעקבות מלחמת אוגוסטין נגדם.
- 12 נהגו לכנות שם גנאי לכל ענייני הנצרות (כדברי הגמרא ע"ז מו, א: ואבדתם את שמם - לכנות לה שם גנאי); למשל לברית החדשה קוראים עוון גיליון, לישוע קורים יש"ו ור"ת ימח שמו וזכרו, למריא קורין חריא, לשמעון כיפא (St. Peter) קורין פטר חמור (כיפא הוא אבן. Peter באנגלית נגזר מ־Pierre בצרפתית, שפירושו אבן), ל'רוח הקודש' הנוצרית קורין רוח הטומאה, וכו'.
- 13 במקור: וקראת.

מסתיים בנסיון נואל ואווילי להראות שנבואות מהתנ"ך התקיימו ביש"ו¹⁴
(יוחנן יט):

(כד) ויאמרו איש אל רעהו לא נקרעה אותה [את בגדו של יש"ו] אך נפילה עליה גורל למי תהיה, להקים דבר הכתוב (תהלים כב, יט) יחלקו בגדי להם ועל לבושי יפילו גורל¹⁵...

עוד דוגמא לשיטה זאת היא צירוף הספרים החיצוניים לתנ"ך. היה חשוב לנוצרים להוכיח כי הנבואה לא פסקה בתחילת בית שני אלא נמשכה ברצף עד ימי יש"ו (שלפי דעתם חי לקראת סוף תקופת הבית השני). הספרים החיצוניים, שמעולם לא התיימרו להיות חלק מהספרים הקדושים, הוקדשו והוכנסו לקאנון, כדי ליישב בעיה תיאולוגית חמורה בנצרות¹⁶.

למעשה אין ספק שכל הפרטים האלו הם מסממני הנסיון הנוצרי הנואש להוכיח ש"אנו ישראל האמיתי"¹⁷ (Verus Israel), נסיון שעובר כברית תיכון בכתבי הנצרות¹⁸. עקרון זה אינו מקרי, אלא הוא נובע משורש תכונת אדום, וכמו שמבואר

14 הפרובלמטיקה אשר בדוגמאות אלה כפולה: ראשית, הם מתבססים על עיוות הכתובים והוצאתם מהקשרם. הנוצרים אהבו לקחת מילה או פסוק (בפרט בתהילים) ו"להדביק" אותם על יש"ו, על אף שברור מההקשר שאין הכוונה אליו כלל. לדוגמאות ראה ספר נצחון יש"ו עמ' 104-83 והערות ברגר בעמ' 12-11 (אנגלית) על הוצאה מהקשר. שנית, אין זו בעיה למצוא מאורע בחיי יש"ו ולשייך אליו, לאחר מעשה, נבואה מהתנ"ך.

15 וכן להלן יט: (כח) אך למלאת את הכתוב [ולצמאי ישקוני חמץ (תהלים סט, כב)] אמר [יש"ו] צמאתי. (כט) ושם עמד כלי מלא חומץ, ויטבלו ספוג בחומץ וישימו על ראש אזור ויגיעוהו אל פיו. (ל) ויטעם ישוע מן החומץ וכו'. (לבסוף: (לב) ויבאו אנשי הצבא וישברו את שוקי [האישי] האחד ואת שוקי השני אשר נצלבו עמו. (לג) ויבאו אל ישוע ויראו כי כבר מת, ולא שברו את שוקיו. (לד) אך אחד מאנשי הצבא דקרו בחנית בצדו, ויצא דם ומים... (לו) וכל זה היה לקיים את הכתוב (שמות יב, מו) ועצם לא תשברו בו. (לז) ועוד כתוב לאמר (זכריה יב, י) והבטו אליו (במקור אליו) את אשר דקרו.

16 ראה ברגר עמ' 9. אע"פ שבוויכוחים עם היהודים לא יכלו הנוצרים לצטט לא את תרגום השבעים ולא את הספרים החיצוניים, כיון שהיהודים לא הודו שהם חלק לגיטימי מהתנ"ך - בכ"ז בכתביהם הם ציטטו מהם בחופשיות.

17 על פיסקתא רבתי פרק ה: צפה הקב"ה שהאומות עתידין לתרגם את התורה ולהיות קוראים בה יונית ואומרים אין הם ישראל, אמר לו הקדוש ברוך הוא, הא משה, עתידין האומות להיות אומרים אנו הם ישראל, אנו הם בניו של מקום, וישראל אומרים אנו הם בניו של מקום, ועכשיו המאזניים מעויין.

18 וכפי שביטא זאת אפרהט, בישוף העיר מר מתאי אשר ליד נינוה, בחיבורו "על העמים שהם במקום העם" משנת 344, מובא בתרגום ב- Aphrahat and Judaism, Leiden: E.J. Brill, 1971 עמ' 67-60: "שנים נקראו יעקב. אחד ללכת באור האל, והשני להיזנח. במקום יעקב הם (היהודים) נקראים קציני סדום. בשם יעקב נקראים העם שהם מהעמים (הנוצרים) שהם אוסף של עמים רבים)... הם (היהודים) כעוסיים, לבם שבור, כי אנו באנו וירשנו את מקומם." בעוון גיליון (רומיים יא, יז-כ) נמצא המשל המפורסם של עץ הזית אשר יבשו כמה מענפיו ובמקומם הבריכו ענפים מעצי זית אחרים.

באריכות בדרשות הר"ן 'אהבתי אתכם'¹⁹. הקו הרעיוני הזה היה נושא חשוב בהטפות הכמרים, ובפרט מול קהל יהודי²⁰.

העימות נגד הנצרות בכתבי הרמב"ן

נראה לענ"ד שהרמב"ן, בתפקידו כמנהיג האומה וכמתווה את גישתה המחשבתית, התעמת עם בעיית הראיות-לכאורה שהביאו הנוצרים ממקורות יהודיים, לא רק בספר הגאולה, בוויכוחיו, ובפירושו לפרק 'הנה ישכיל עבדי', שנכתבו במטרה זו - אלא גם בפירושו לתורה²¹.

רעיון זה טעון כמה מילות הסבר. כל אדם מגבש עקרונות ורעיונות כתוצאה מנסיבות חייו, נטיותיו האישיות, והגירויים האינטלקטואליים שהשגחה ממציאה לו במספר ימי חייו. לכן ציוותה התורה לא ללכת עם הקב"ה בקרי, כי מקרי בני האדם אינם מקרים כלל, אלא מסכת של גירויים שמטרתם להביא את האדם לחשיבה אינטרוספקטיבית, שבאמצעותה יוכל לבוא בשערי ה'. אין ספק שבבוא הרמב"ן אל הקודש לפרש דברי אלוקים חיים הוא שאב מנסיבות חייו, מנסיונו האישי, מפגישותיו עם רבנים ומלומדים אחרים ומלימודיו²². לדוגמא, אין ספק שאילולא בא הרמב"ן במגע עם אנשי הנגרומונסיא²³ והשדים, ואילולא היה שואלם למעשיהם,

19 ועיין בספר פחד יצחק לגאון ר' יצחק הוטנר, מוסד גור אריה, ברוקלין, ניו יורק, תשנ"ו, חלק פורים עניינים ו, טז, ו-לה והג' שביאר ענין זה באריכות.

20 ראה Marcel Simon, *Verus Israel, Etude sur les relations entre Chretiens et Juifs dans l'empire Romain (135-425)*, Paris, E. deBoccard, 1964 פרק שישי.

21 Erwin Rosenthal, *Anti-Christian Polemic in Medieval Bible Commentaries*, The Journal of Jewish Studies, Vol 11 (1960) כתב במשפט הראשון של מאמרו: "המענה להבנות נוצריות של פרקים ופסוקים מהתנ"ך אינו, כפי שיראה ממבט ראשון, תוצר לוואי מפועלם ומכוונותיהם של מפרשי התנ"ך היהודים מימי הביניים; זה היה חלק אינטגרלי מעבודתם". אך אע"פ שרוזנטל הזכיר את הרמב"ן בין מפרשי התנ"ך "שהיו ערים לבעיות זמנם", הוא לא הביא אפילו דוגמא אחת לדבריו מתוך פירוש הרמב"ן עה"ת. רוזנטל טען שהעיסוק של הראשונים בהבנת המקרא על פי הפשט הצרוף היה תוצאה ותגובה לפירוש הנוצרי של התורה כמשל ודוגמא. גם ברגר בהקדמתו לספר נצחון ישן כתב "כאשר פרשן יהודי הגיע לפסוק שהיווה נקודת מיקוד לפולמיקה הנוצרית, הוא השתדל, במפורש או ברמז, לחתור תחת הפתרון הנוצרי". אך גם הוא לא הביא שום דוגמא לדבריו מתוך פירוש הרמב"ן עה"ת.

22 ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, מנגס, ירושלים, תשל"ח עמ' 954-957 מציע יותר מעשרים דוגמאות ליסוד זה, וד"ל.

23 ויקרא יז, ז: "והוא ענין ההקטרות שיעשו בעלי נגרומונסיא"ה לשדים", וכן דברים יח, ט: "ועל כן אמר בעל ספר הלבנה החכם בנגרמונסיא, כשהלבנה והיא נקראת גלגל העולם בראש טלה על דרך משל, ויהיה פניו מול פלוני, תעשה תמונה לדבר פלוני ויוחק בה שם השעה ושם המלאך הממונה עליה מן השמות ההם הנזכרים באותו הספר, ותעשה הקטרה

לא היה מחדש את פירושו על ענין השעירים, הנחשים והשדים, או את הסברו לפירוש חז"ל על ענין הכינים שהביא בדרשת תורת ה' תמימה²⁴. וכן לולא היה בעל ידע מקיף בחכמת הרפואה לא היה יודע לפרש את ענין הנתק²⁵ או את מילת ויפג לבו²⁶. וכן לולא היה בקיא בהנהגות המלכים והשרים לא היה מחדש את פירושו לפסוק נפתלי אילה שלוחה²⁷, לענין הפדר²⁸, או למושג מחיר כלב²⁹. על כן אין לדחות את ההנחה שהתגבשו אצל הרמב"ן רעיונות שהם אכן **לאמיתה של תורה** עקב עיסוקו להשיב לחורפי ה'³⁰ דבר כאיוולתם. כמו כן אפשר שיהודים תמימים הוטרדו מהרעיונות הזרים שנאלצו לשמוע במיסות הנוצריות, ורעיונות אלו עוררו אצלם ספקות וקושיות, והרמב"ן כלל את תשובותיו להם בפירושו לתורה³¹.

- פלונית בענין כך וכך, יהיה המבט עליה לרעה לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס, וכאשר תהיה הלבנה במזל פלוני תעשה תמונה והקטרה בענין פלוני לכל טובה לבנות ולנטוע, והנה גם זה הנהגת הלבנה בכח מנהיגיה" וכו'.
- 24 "מפני שכתוב ויעשו כן החרטומים להוציא את הכנים ולא יכלו, ואמרו רבותינו ז"ל אין השד יכול לבראות בריה [פחותה] מכעדשה. והקשה ואפילו כי גמלא לא מצי, אלא האי מכניף ליה והאי לא מכניף ליה. **והיה זה רחוק בעיני, עד שדברתי עם בעלי השדים**, ושמעתי מהם שיקשה מאד להם מלאכה דקה ולאסוף דברים דקים, ומלאכה אינה נוחה לעשות, ומבורר זה להם, ולא אוכל להאריך". כתבי הרמב"ן מהד' רח"ד שעוועל מוסד הרב קוק ירושלים תשכ"ג ח"א עמ' קמו.
- 25 ויקרא יג, כט: כי בטבעי בני אדם רבים שיקרח להם מיעוט השער בצדדי הראש לאחור או לפנים, ואין הנתוק בהם חולי, אלא הרי הוא כשאר הגוף. אבל כאשר ינתק השער באמצעות מקום השער אינו אלא נגע, והוא הנגע שקורין לעוזות שלנו טיני"א, ובערבי אל סעפ"ה. ובסוף דבריו: ואם כן יהיה הנתק חולי הסעפ"ה או החוליים הידועים הנקראים מחלת שועל ושביל הנחש, וכולם חוליים ויש להם עזר, והמריטה היא הקרחת ואין לה עזר ורפואה כלל.
- 26 בראשית מה, כו: שנתבטל לבו ופסקה נשימתו, כי פסקה תנועת הלב והיה כמת - וזה הענין ידוע בבוא השמחה פתאום, והוזכר בספרי הרפואות כי לא יסבלו זה הזקנים וחלושי הכח, שיתעלפו רבים מהם בבוא להם שמחה בפתע פתאום, כי יהיה הלב נרחב ונפתח פתאום, והחום התולדי יוצא ומתפזר בחיצוני הגוף ויאפס הלב בהתקררו.
- 27 בראשית מט, כא: מנהג במושלי ארץ לשלוח זה לזה האילים.
- 28 ויקרא א, ח: שיהא פורס הפדר על בית השחיטה שזהו דרך כבוד של מעלה, שהחלב ההוא ראוי לפרסו ולכסות בו, וכן נהגו חשובי האומות לפרסו על הצלי.
- 29 דברים כג, יט: וכן המנהג עד היום בפרשים אנשי הציד, שיעמידו צורת כלביהם בשעוה לפני ע"ז שיצליחו בהם.
- 30 וביניהם תלמידו, המשומד אבנר איש בורגוס.
- 31 ארשה לעצמי נקודה אוטוביוגרפית: כחניך ישיבת הרב ש"ר הירש, בה זכיתי ללמוד מאנשים שהכירוהו אישית, הוטרדתי מסיווגו של הרב הירש כפרשן "אפולוגטי". אפולוגיה (לפי מילון רנדום האוז למשל) היא יצירה ספרותית שנכתבה להסביר או להצדיק את המוטיבציות, האמונות או המעשים של הכותב. אם אכן כן הדבר, היה צריך לומר שהרש"ר הירש החליט קודם מה הוא צריך למצוא בתורה (עקב נסיבות חייו, ומצב יהודי דורו בכלל וחברי קהילתו בפרט) ואח"כ הלך ומצא סימוכין לדבר מהתורה, התפילה, המשנה וכו'.

נציע כאן כמה קטעים בפירוש הרמב"ן על התורה שנותנים מענה חד וקולע לתיאולוגיה הנוצרית מימי הביניים, ושיש מקום לתלות שהרמב"ן חידשם כתוצאה מהתעמתותיו עם תיאולוגיה זו.³²

פרק א: השילוש

אחת הדוקטרינות הבעייתיות ביותר עבור התיאולוגיה הנוצרית היא האמונה בשילוש. כך תואר השילוש באחת הנוסחאות הקדומות ביותר בנצרות³³:

אנו מעריצים אל אחד בשילוש והשילוש באחדותו, בלי לבלבל את האישיות, ובלי לחלק את הישות. כי יש אישיות אחת של האב, עוד [אישיות] של הבן ועוד של הרוח הקדושה. אך תכונת האלוהות של האב ושל הבן ושל הרוח הקדושה הוא אחד, תפארתם שוה, ומלכותם נצחית במשותף. כתכונת האב, כן [תכונת] הבן וכן [תכונת] הרוח הקדושה וכו'. לכן האב הוא האל, הבן הוא האל, והרוח הקדושה היא האל, אך בכל זאת אין שלושה אלוהות אלא רק אחד וכו'. ובשילוש הזה אין מוקדם או מאוחר, אין גדול וקטן, אך כל שלושת האישיות הם נצחיים במשותף, ושווים וכו', לכן הרוצה להיושע יחשוב כן בדבר השילוש.

הבעיה בגישה פסולה זו היא כפולה: ראשית, גישה זו פוגמת במידת האמת של הרש"ר הירש, כי היא רומזת שהוא לא חיפש את האמת שבתורה – מה התכווין ה' בפסוק זה, אלא את מחשבות רש"ר הירש בתורה – מה הוא היה רוצה שיהיה כתוב או רמוז בפסוק זה; אך כל מי שהכיר אותו העיד עליו שהאמת היתה אצלו ערך עליון, והוא לא נרתע מפני איש. שנית, אם אכן כך הדבר, היה בכך חיזוק לדעת אלו הטוענים שגישתו היתה רק בגדר הוראת שעה, שהרי אפילו אם הוא התיר לעצמו לשנות מפני השלום וכדי לקדש שמו של הקב"ה (ששמו שלום) – הוא ידע שהבעיות איתן התמודד אינן נצחיות, ושיבוא יום ולא יהיה עוד חפץ ברבים מהסבריו לתורה, וא"כ כל מסקנה למעשה הנובעת מכתביו היא מסקנה המבוססת על הוראת שעה, שכל עוד הבעיה האקטואלית שהמריצה את דבריו קיימת דבריו קיימים, ולהיפך. אך כל מי שקורא את כתביו ללא דעה קדומה יודה בפה מלא ששיטתו היא (לפחות לדעתו) לאמיתה של תורה, וכמו שהתורה היא נצחית כן גם שיטתו וגישתו נצחיות. אם כן הדבר, אין בסיס פילוסופי לסווג את פירושו כאפולוגטיקה. אין ספק שהרש"ר הירש לא כתב את דבריו בחלל ריק (למרות דבריו נגד גראץ ב-Gesamelte Schriften תחילת חלק ג); הבעיות האקטואליות שהוא נתקל בהם שימשו לו כגירוי שמתוכם הבין את התורה באופן מחודש – אך אמיתי.

32 במאמר זה לא נתייחס לכל ענין 'אנו ישראל' – ישראל הגשמי וישראל הרוחני, עם כל הגרורות המסתעפות מהיסוד המרכזי הזה בתיאולוגיה הנוצרית. יחס הרמב"ן ותגובתו לטענת 'אנו ישראל', Verus Israel, כפי שהתבטאו בפירושו על התורה, יובאו, אי"ה, במאמר אחר.

33 מיוחס לאתנסיוס בישוף אתונה במאה החמישית. מצוטט מתוך Athanasian Creed, Daily Prayer Book, Church of England, 1662.

כמעט ואין פילוסוף של הדת שלא הרגיש בסתירה הגלומה בדוקטרינה הזאת, וכל ספרי הפולמוס היהודיים מלאים לעג ובוז כנגד אמונת השילוש, וכנגד נסיונותיהם העקלקלים ליישב את הסתירה. הרמב"ם בלשונו החדה קלע למטרה כאשר כתב (מורה נבוכים א, נ): "כמאמר הנוצרים, הוא אחד אבל הוא שלושה, והשלושה אחד".

השילוש כמידות האל

גם הגויים הבינו שהשילוש הוא מושג מנוגד לשכל הישר, ושהוא נקודת תורפה בוויכוחיהם ובהטפותיהם, בפרט במאה הי"ג בה כל מושג תיאולוגי נמדד בקנה מידה של פילוסופיית אריסטו (והשילוש לא עמד בו), ובפרט כשהאלטרנטיבה היא האחדות הפשוטה והמובנת של היהדות, להבדיל. במשך השנים התפתחו שיטות שונות לקרב את השילוש לתפישה האנושית וגם להתאימה לפילוסופיית אריסטו. בימי הביניים רווחה מגמה בין תיאולוגים נוצרים שהסבירה את השילוש כמטפורה לתכונות האל או למידותיו. רוב הראשונים שהציעו פתרון זה הוחרמו ע"י הכנסייה³⁴, וביניהם יוהן אריגנה (במאה התשיעית) שלדעתו האב הוא המציאות, הבן ידיעה, ורוח הטומאה חיים; פטר אבלארד (במאה הי"ב) שהציע את האב ככח, הבן כידיעה ורוח הטומאה כחנן ומטיב³⁵; וכן ויליאם מקונצ'ס (במאה הי"ב) שהגדיר את האב כיכול, הבן כיודע, ורוח הטומאה כחפץ. אולם ברבות השנים התקבל בהדרגה הרעיון שהשילוש הוא יכול, יודע וחפץ, עד שהשתרש כסטנדרט מקובל, ובפרט כשמדובר היה בפולמוס נגד היהדות או בנסיונות שכנוע לשמו. הגויים סברו שליהודים, מטרת שידוליהם ושכנועיהם, יהיה מושג השילוש כמטפורה פחות צורם ומקומם³⁶. מושג השילוש כמטפורה היווה, איפוא, פתח מילוט אלגנטי מסבך תיאולוגי ללא מוצא - אף אם לא עמד בקריטריונים הנוקשים של האורתודוקסיה הקתולית. כבר במאה הי"ג הבינו רוב המתפלמסים היהודים וכן יריביהם הקתולים את השילוש כיכול, יודע וחפץ. אפשר להבחין בכך בבירור מהקטע האחרון בויכוח הרמב"ן עם המשומד פבלו קריסטיאני ימח שמו וזכרו; הרמב"ן מתאר שבשבת שלאחר הויכוח בא מלך קטלוניה לבית הכנסת בברצלונה³⁷, ואז:

אחרי כן קם פראי רמון די פנייא פורטי (Ramon de Peñafort) ודרש בענין השילוש, ואמר שהוא חכמה וחפץ ויכולת. ואמר בבית הכנסת - וגם

- 34 כי אם כל האישיות שוים, איך אפשר לקשר תכונה מסויימת עם אישיות אחת ולא עם השתיים האחרות
- 35 אכן פטר מלומברדיה, וטומס אקוינס (ג"כ במאה הי"ב) לא הוחרמו, וטומס אף שייך את מקור הדברים לאוגוסטין.
- 36 משך השנים אף נפוצו וריאציות שונות על אותו עקרון, ביניהם זו של אבנר מבורגוס (במאה הי"ד) ימח שמו וזכרו, תלמיד הרמב"ן שהשתמד ר"ל, ששייך את האב לחכמה, הבן לבינה ורוח הטומאה לדעת, כנראה על פי הקבלה שלמד מרבו הקדוש.
- 37 כתבי הרמב"ן ח"א עמ' שך.

המאישטרי [הוא הרמב"ן] הודה בזה בגירונא [עיר הולדת הרמב"ן] לדברי פראי פול [פבלו הנ"ל]. עמדתו על רגלי ואמרתו: האזינו ושמעו קולי, יהודים וגוים. שאלני פראי פול בגירונא, אם אני מאמין בשילוש. אמרתי לו מהו השילוש, שיהיו שלושה גופים גסים, כבני אדם, האלוהות? אמר - לא. ושהיו שלושה (דברים) דקים, כגון נשמות או שלושה מלאכים? אמר - לא. או שיהיה דבר אחד נמזג משלושה, כגון הגופים הנמזגים מארבע יסודות? אמר - לא. אם כן מהו השילוש? אמר - **החכמה והחפץ והיכולת...**³⁸ אז עמד פראי פול ואמר כי הוא מאמין בייחוד גמור ועם כל זה יש בו שילוש, והוא דבר עמוק מאוד שאין המלאכים ושרי מעלה מבינים אותו. עמדתו ואמרתו: דבר ברור הוא שאין אדם מאמין מה שאינו יודע, אם כן המלאכים אינם מאמינים בשילוש. ושיתקוהו חבריו.

פרשת בא (שמות יג, טז)

וכאשר ירצה האלוקים בעדה או ביחיד, ויעשה עמהם מופת בשינוי מנהגו של עולם וטבעו, יתברר לכל ביטול הדעות האלה כולם [שהעולם קדמון, או שהאל ברא ואח"כ עזב את הארץ, או שלא איכפת לו מה קורה בעולם]. כי המופת הנפלא מורה שיש לעולם אלוה מחדשו ויודע ומשגיח ויכול וכו'. ולכן יאמר הכתוב במופתים למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ, להורות על ההשגחה, כי לא עזב אותה למקרים כדעתם. ואמר למען תדע כי לה' הארץ, להורות על החידוש, כי הם שלו, שבראם מאין. ואמר בעבור תדע כי אין כמוני בכל הארץ, להורות על היכולת, שהוא שליט בכל, אין מעכב בידו, כי בכל זה היו המצריים מכחישים או מסתפקים.

הרמב"ן אמנם הבין והודה שיש לקב"ה שלוש תכונות, יודע, חפץ ויכול; אך היה חשוב לרמב"ן להדגיש שאין כאן שילוש כלל ח"ו, אלא הוא אחד, וכל כוחותיו, מידותיו ותכונותיו אחד. בעיני היהודים, להבדיל מהנוצרים, אלו הם מידות של הקב"ה, היינו דרכים שבהם אנו מבחינים בו ורואים את דרכיו. א"כ השילוש אינו בו - אלא בנו, שאנו רואים את ה' בכמה צורות³⁹. א"כ למה צריך שלושה פסוקים? לענות לאלה שרצו לחסר את שלימות ה', ולאמר שהוא ח"ו חסר אחד מהפנים האלו. אכן הרמב"ן חילק את ענין הידיעה לשנים: ידיעה (שה' יודע מה הם מקרי העולם) והשגחה (שאיכפת לו). אך בהביאו את הפסוקים שמתחילים במילים "למען תדע כי" הביא רק שלושה פסוקים - כנגד הידיעה-השגחה, החידוש שהוא החפץ, והיכולת שהיא הכח, מפני שהידיעה וההשגחה הם שתי פנים בחוכמת ה'.

38 אז הוכיח הרמב"ן שאי אפשר שהשילוש הוא חכמה וחפץ ויכולת, עיי"ש.

39 רעיון מעין זה שמעתי ממוהר"ר שמעון שוואב זצ"ל, מרבני קהילת 'קהל עדת ישורון' בניו יורק.

איחוד הרבים והיחיד במילת 'אלהים'

השם 'אלהים' נראה כלשון רבים, אך שימושו בכתוב הוא בלשון יחיד - 'ויאמר אלוקים'. הנוצרים אמרו שזה מורה על השילוש, אל שהוא שלוש - אלא שהוא אחד, ולכן השתמשה התורה בשם שעיקרו רבים אך שימושו הדקדוקי בלשון יחיד. וכן דברי פטרוס אלפונסי: "כן הוא קבלתי, ששם האל מתבטא בלשון רבים, אך פעולתו מתבטאת בלשון יחיד. מכאן ברור שהאל הוא אחד עם ריבוי אישיאויות"⁴⁰. לכן במקום הראשון שהופיע השם אלוקים ראה הרמב"ן חובה לעצמו לפרש מילה זו, שהיא בריח תיכון באמונת השילוש, על פי אמונתנו:

פרשת בראשית (בראשית א, א)

ואמר "אלהים" בעל הכוחות כולם, כי המילה עיקרה "אל" שהוא כח, והיא מילה מורכבת "אל הם", כאילו "אל" סמוך ו"הם" ירמוז לכל שאר הכוחות (פירוש: אל שלהם), כלומר כח הכוחות כולם.

פרק ב: עונש לבנים בעוון האבות

הנוצרים האמינו שהקב"ה מעניש בנים בעוון אבותיהם. ליסוד זה שתי השלכות חשובות בתיאולוגיה הנוצרית; ראשית, טענת החטא הקדמון, שאדם הראשון חטא ובגללו כל זרעו נענשו⁴¹. כל התועלת בהופעת יש"ו היא כדי להסיר את החטא הקדמון, ובנ"י שלא האמינו בו - עדיין נענשים בחטא הקדמון. אכן כל בני האדם, צדיקים כרשעים, שנולדו מזמן אדם הראשון ועד שבא יש"ו, נידונו לגיהנם בגלל החטא הקדמון⁴². שנית, בני"י עצמם המשיכו את עונש הריגת יש"ו על הדורות הבאים, כמובא בעון גיליון (מתיאוס כז, כד-כה):

כד: וידא פילטוס וכו' ויקח מים וירחץ את ידיו לעיני העם, ויאמר נקי אנכי מדם הצדיק הזה, ראו אתם. כה: ויענו כל העם לאמר דמו עלינו ועל בנינו⁴³.

פרשת יתרו (שמות כ, ה)

והנכון בעיני, שיאמר כי הוא פוקד העון אשר עשה האב על בניו ומכריתם

40 נצחון ישן עמ' 347 באנגלית.

41 הרמב"ן דן בטענה זו בויכוח, ע' כתבי הרמב"ן ח"א עמ' שי.

42 ספר נצחון עמ' 154 בלה"ק: "והואיל שהמקום רחמן לבלתי השחית את אדם בעבור חטאיו, היאך תאמינו שהשחית ויטל לגיהנם לשחת כל הנשמות שנולדו מאדם עד ביאת יש"ו?". ר' מאיר מנרבונו, בן דורו של הרמב"ן, בספרו מלחמת מצוה, כבר הביא טענה זו כנגד הנוצרים.

43 יוהן קריסוסטוס, שהיה שונא יהודים גדול, השתמש רבות במובאה זו, בפרט בנאומיו נגד המתיהדים (*Adversus Judaeos*). ראה לדוגמא: http://www.fordham.edu/halsall/source/chrysostom-jews6.html#HOMILY_VI פרק א חלק ז.

בעון אביהם כענין שנאמר הכינו לבניו מטבח בעון אבותם, וכן יפקוד אותו על שילשים כשלא יהיה עונם שלם בשני הדורות כענין כי לא שלם עון האמורי עד הנה, ופעמים יפקוד עון כולם על הריבעים שנתמלאה סאתם ויכריתם, אבל בדור חמישי לא יענש הבן בעון אביו הראשון. והוסיף במשנה התורה ועל שלשים ועל רבעים לשונאי, כטעם או וכו'. [ו]שילשים הדור השלישי בעון, וריבעים כן כי הם ארבע חטאים. והכתוב שאמר בשלוש עשרה מידות פוקד עון אבות על בנים ועל בני בנים על שילשים ועל ריבעים, יפרש על בני בנים [שהם] השילשים והריבעים. ולפיכך חזר משה במרגלים ואמר על בנים על שילשים ועל ריבעים ולא הזכיר בני בנים, והכל אחד. ומדברי רבותינו (מכילתא בחדש ו) נראה כפירוש הזה שפירשתי, שלמדו מכאן שמדה טובה מרובה על מדת פורענות, שמדת פורענות לארבעה דורות.

נוצרים הסתמכו על הפסוק בעשרת הדברות המורה כי הקב"ה אכן מעניש את הבנים בגלל מעשי אבותיהם אפילו אם הם עצמם לא חטאו. הרמב"ן מודה שזה הפשט בפסוק, אך טוען שאפילו לשיטתם אין להעניש צאצא אחרי יותר מארבע דורות. אם כן אין להקב"ה הצדקה להעניש את האבות ואת שאר הצדיקים בעון אדם הראשון, וכן אין לנוצרים כל הצדקה להוסיף ולדכא את בני דורות כה רבים אחרי ש"חטאו". לכן היה חשוב לרמב"ן שלא נפרש את המילה בני בנים כצאצאים, אלא נפרש בני בנים כפשוטו⁴⁴.

פרק ג: המשיח כבר בא

לצד תפקידו של יש"ו כאל, הוא מצטייר בתיאולוגיה הנוצרית כמשיח, אשר באמצעותו יוושעו כל יושבי העולם. ענין זה מצוי ביוחנן (כ, לא): "לבעבור תאמינו כי ישוע הוא המשיח", וכן ביתר אריכות במעשיות יש"ו (ב, לו): "על כן ידע נא כל בית ישראל באמת כי שם האלוקים לאדון ולמשיח את יש"ו זה" (עיי"ש כב-לו)⁴⁵.

44 ובספר משפט החרם (חידושי הרמב"ן על הש"ס, דפוס חמד, תשנ"ג עמ' רו, אחר מסכת כתובות) כתב, שאע"פ שבדיני שמים אפשר לבן להיענש בעון אבותיו - בדיני אדם אי אפשר: "רז"ל דרשו לא יומתו אבות על בנים בעדות בנים ובנים לא יומתו על אבות בעדות אבות, ולא תחשוב שזו אסמכתא - אלא עיקר הגמ' הוא, ומכאן יצא לקרובים שהם פסולים לעדות מן התורה. ואע"כ אין מקרא יוצא מידי פשוטו, דכתיב ואת בני המכים לא המית ככתוב בספר תורת משה לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות, הא למדנו שכמה פנים של אמת לתורה" (ומן התורה אסור להעניש בן בעון אביו).

45 אכן, בשלושת הבשורות שקדמו ליוחנן ושיש בהם תיאור חייו של יש"ו, ושנכתבו קרוב לאחור זמן מותו ולכן נחשבים ליותר אמינים - להבדיל מהמכתבים, שנכתבו מאוחר יותר ושמטרתם לבאר ולגבש את הדוקטרינות המרכזיות בנצרות) יש"ו נקרא רק מלך היהודים ולא משיח.

בעיה סבוכה בדוקטרינה זו היא העובדה שהכל מודים שאחר ביאת המשיח ישרור שלום בעולם, ויתקיימו כל הנבואות אשר מילאו את ספרי הנביאים האחרונים. אם יש"ו המשיח כבר בא, איך נשאר העולם מלא צרות, מחלות, מלחמות ושנאה? הנוצרים הבינו בעיה זו, ותירצו שבגלל שהיהודים לא קבלוהו, ואף הרגוהו, העולם צריך לסבול עוד עד שכל העולם יכירו בו, ואז יבוא שנית ויתקיימו כל יעודי הנביאים.

הנבואות לא התממשו

פרק יא בישעיהו (המספר על השלום שישרור בזמן המשיח אפילו בין בעלי חיים, כגון וגר זאב עם כבש וכו') היווה בעיה גדולה לנוצרים, כי הוא הוכיח בעליל שהמשיח, שר השלום, עוד לא בא, והופעת יש"ו בעולם לא שיפרה אותו כלל. מפני זה התאמצו חכמיהם מאוד להסביר את הפרק הזה (ועוד הדומים לו) בצורה אליגורית או מטפורית. זה טען שהמדובר באבירים שנהיו לנוצרים, וזה טען שהמדובר ברוח שתגבר על החומר⁴⁶.
פרשת בחקתי (ויקרא כו, ו)

והשבתי חיה רעה מן הארץ: על דעת ר' יהודה שאמר מעבירן מן העולם הוא כפשוטו, שלא יבואו חיות רעות בארצם וכו'. על דעת רבי שמעון שאמר משביתן שלא יזיקו, יאמר והשבתי רעת החיות מן הארץ. והוא הנכון, כי תהיה ארץ ישראל בעת קיום המצוות כאשר היה העולם מתחילתו קודם חטאו של אדם הראשון, אין חיה ורמש ממית אדם וכו'. וזה שאמר הכתוב ושעשע יונק על חור פתו, וכן ופרה ודוב תרענה ואריה כבקר יאכל תבן, כי לא היה הטרף בחיות הרעות רק מפני חטאו של אדם וכו'. והנה בבריאתו של עולם נאמר בחיות שנתן להם העשב לאכלה דכתיב ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רומש על הארץ אשר בו נפש חיה את כל ירק עשב לאכלה, ואמר הכתוב ויהי כן, כי הוא הטבע אשר הושם בהם לעד, ואחר כך למדו הטרף מפני החטא הממית כאשר פירשתי וכו'. ובהיות ארץ ישראל על השלמות תשבת רעת מנהגם, ויעמדו על הטבע הראשון אשר הושם בהם בעת יצירתם וכו'. ועל כן אמר הכתוב על ימי הגואל היוצא מגזע ישי שישוב השלום בעולם ויחדל הטרף ורעת הבהמה וכל הרמש כאשר היה בטבעם מתחילה, והכוונה היתה בו על חזקיהו שביקש הקב"ה לעשותו משיח ולא עלתה זכותם לכך, ויהיה המעשה על המשיח העתיד לבוא.

לרמב"ן היה חשוב לפרש את הפרק בצורה מילולית, ראשית כדי להוכיח ולהדגיש

46 ברגר הביא רשימה של חכמי הנוצרים שטענו שיש לפרש את הפרק כאלגוריה או כמטפורה (עמ' 279-280).

שהמשיח עוד לא בא (כי כאשר יבוא יהיו שינויים ניכרים בטבע החיות ובטבע העולם), ושנית כדי להימנע מלפרש שום פסוק, אפילו בדברי הנביאים⁴⁷, בצורה אלגורית⁴⁸. ולכן, בדרשת תורת ה' תמימה⁴⁹ הוא התעמת קשות עם הרמב"ם שפירש את הפרק בצורה אלגורית⁵⁰.

המלוכה סרה משבת יהודה

לדעת הנוצרים, אפילו אם יש למשיח צורך להופיע שנית - בכל אופן לגבי היהודים המשיח כבר בא. אם אפשר לבחור בשלושה פסוקים מרכזיים שחזרו והופיעו פעם אחר פעם בפולמוסים ובוויכוחים בסוף ימי הביניים כראיות לשיטת הנוצרים, יהיה ללא ספק הפסוק "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקחת עמים" אחד מהם. הנוצרים טענו כי מילת 'עד' כפשוטו - הגבלת זמן, ופירוש הפסוק שלא יסור שבט מיהודה עד שיבוא המשיח, אך היום כבר סרו השבט והמחוקק מיהודה, וזו ראייה שכבר בא המשיח. ולכן אין לבנ"י לצפות לביאת משיח אחר מזרע יהודה.

פרשת ויחי (בראשית מט, י)

לא יסור שבט מיהודה אין ענינו שלא יסור לעולם, כי כתוב יולך ה' אותך ואת מלכך אשר תקים עליך אל גוי אשר לא ידעת אתה ואבותיך, והנה הם ומלכם בגולה, אין להם עוד מלך ושרים, וימים רבים אין מלך בישראל, והנביא לא יבטיח את ישראל שלא ילכו בשבי בשום ענין בעבור שימלוך עליהם יהודה. אבל ענינו שלא יסור שבט מיהודה אל אחד מאחיו, כי מלכות ישראל המושל עליהם ממנו יהיה ולא ימשול אחד מאחיו עליו, וכן לא יסור מחוקק מבין רגליו, שכל מחוקק בישראל אשר בידו טבעת המלך ממנו יהיה, כי הוא ימשול ויצוה בכל ישראל, ולו חותם המלכות. עד כי יבא שילה ולו

47 גם ר' יהודה וגם ר' שמעון מפרשים את הכתוב בתורה לפי הפשט, אך לר' יהודה לא יהיה הנביא כפשוטו, אלא אלגוריה כפירוש הרמב"ם.

48 הנוצרים האמינו שכבר אין טעם לקיים מצוות מעשיות אחרי שבא יש"ו, כי די באמונה בו להנחיל שכר למאמין. על כן יש להבין את התורה, ובפרט את המצוות המעשיות, כאלגוריה וכסימן ולא כהוראה שיש לקיימה כפשוטה. לכן הרמב"ן התנגד מאוד לכל הבנה אלגורית של התורה, אפילו בחלק הסיפורי, ואפילו בנביאים. לפי הרמב"ן יש להבין את כל התנ"ך כפשוטו. ההתנגדות לאלגוריה של התורה משכה את הרמב"ן לתמוך בשיטה שיש טעם לכל מצוה, והוא התנגד לשיטת הרמב"ם שסבר שקיימת שיטה נורמטיבית - אם כי דעת יחיד - שלמצוות אין טעם כי אם רצון ה' וענין זה ידון אי"ה בהרחבה רבה במאמר על 'אנו ישראל', ע'ל לעיל הע' 33.

49 כתבי הרמב"ן ח"א עמ' קכד.

50 חשוב להדגיש שלרמב"ן אין בעיה כלשהי עם מטפורות, וק"ו שלא עם דימויים, אלא רק עם אלגוריות.

יקהת כל העמים לעשות בכולם כרצונו, וזהו המשיח, כי השבט ירמוז לדוד שהוא המלך הראשון אשר לו שבט מלכות, ושילה הוא בנו אשר לו יקהת העמים (המשיח ימשול לא על בני בלבד אלא על כל העולם).

ובספר הגאולה⁵¹ הוסיף: "ומילת עד בזה כמו כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך" (שאין פירושו שאחרי שיקיים את ההבטחות יעזבהו, אלא שלא יעזבהו לעולם).

הרמב"ן פירש 'לא יסור' - שלא יסור מיהודה אל שבט אחר לגמרי, ולא ימשלו עליהם משבט אחר, אך בהחלט יכול להיות מצב שהמלוכה סרה מכל ישראל לגמרי לזמן מסוים. בנוסף לכך, לשיטתם, שההבטחה היא שלא יסור שבט עד שיבוא המשיח, יש עליהם קושיא עצומה, שהרי היה פרק זמן בהיסטוריה שבו סרה המלכות מיהודה כ-134 שנים (מתחילת מלכות חשמונאי ועד שנולד יש"ו)⁵² ועברה לשבט לוי, ועדיין לא נולד משיחם. ולכן ברור שא"א להבין את הפסוק כפי הבנתם. אך גם לשיטתנו לכאורה קשה, שהרי יעקב אבינו הבטיח שלא יסור השבט, והנה סר בימי החשמונאים! לפי האמת, מתרץ הרמב"ן, לא יסור הוא הבטחה שלא תסור המלכות מיהודה ותעבור לשבט אחר לעולם. ומפני שהחשמונאים רצו להפר את ההבטחה הזאת ולייסד מלכות כהנים לצמיתות נענשו, ולא נתקיימה מלכותם ונכחדו מן העולם.

סיכום

הרמב"ן, בתפקידו כמנהיג האומה וכמתווה את גישתה המחשבתית, ובצל התגברות הנצרות בספרד וגזירותיה הקשות נגד היהדות במערב אירופה בכלל, התעמת בעקביות בפירושו על התורה עם הרעיונות והסימוכין המרכזיים שהביאו הנוצרים מהתנ"ך. בתפקידו **כפרשן התורה** לא התמודד הרמב"ן חזיתית עם דעות אוויליות אלו, אלא התייחס אליהן כאילו דרך אגב ובלי להזכירן בפירוש, תוך כדי מהלך פירושו לתורה. מאידך, בפירושו לפרק הנה ישכיל עבדי, ב'ספר הגאולה' וכמוכן בוויכוחיו, הוא תקף חזיתית את דעות הנוצרים והציג את עמדת היהדות. כדרכם של כמה ממפרשי המקרא מתקופת הראשונים דאג הרמב"ן להסביר בפירושו פסוקים שהנוצרים השתמשו בהם באופן שישלול את ראיותיהם, ובמאמר זה הוצגו התייחסויותיו לגבי שלושה מוקדים: השילוש, עונש הבנים בעוון האבות, וביאת המשיח.

51 כתבי הרמב"ן ח"א עמ' רעו (ריש שער שני).

52 לפי המסורת הנוצרית, שיש"ו נולד 72 שנים לפני החורבן, והחורבן היה 206 שנה לאחר מלכות בית חשמונאי (ע"ז ט, א). אך הדעה המקובלת ע"פ חז"ל היא שיש"ו נולד כ-55 שנים לאחר קום בית חשמונאי, כי לפי הגמרא בסוטה (מו, א) הוא היה תלמידו של ר' יהושע בן פרחיה שחי בזמן ינאי המלך, כחמישים שנה לפני הורדוס. נראה שהנוצרים סילפו את התאריכים כדי להתאימם לנבואות דניאל של "שבעים שבעים". ואכמ"ל.